

SAMEVATTENDE BEVINDINGE EN GEVOLGTREKKINGS

In die vorige hoofstuk is twee van die navorsingsdoelwitte van hierdie projek behandel, naamlik die rekonstruksie van die leefwyse van die Latere Ystertydperkbewoners en die aanduiding en moontlike verklaring van patrone van kulturele verandering en/of kontinuïteit wat in die argeologiese rekord waargeneem is. In hierdie hoofstuk val die klem op die hoofnavorsingsdoelwit wat in hoofstuk I, afdeling 2, gestel is, te wete die samestelling van 'n kultuurhistoriese raamwerk vir die Latere Ystertydperk in Suidoos- en Sentraal-Marico. Die navorsingsbevindings oor die kultuurchronologie in die ondersoekgebied word saamgevat en in 'n breër historiese en geografiese konteks geplaas. Die radiokoolstofchronologie vir die twee fases van die Molokotradisie in die navorsingsgebied word vergelyk met dié van omliggende gebiede en gekorreleer met die bewoningsfases wat berus op die mondelinge oorleweringe van die Tswana en die dokumentêre getuies oor Marico in die vroeë negentiende eeu. Oorweging word ook geskenk aan die terminologie en klassifikasieskemas wat ten opsigte van die Latere Ystertydperk in die historiese woongebied van die Sotho-Tswana aan die hand gedoen is. In die slotgedeelte word die interdisiplinêre benadering wat gevolg is in die ontrafeling van die voor- en vroeë geskiedenis van Suidoos- en Sentraal-Marico geëvalueer.

1. DIE MOLOKOTRADISIE, DIE VOORGESKIEDENIS VAN DIE SOTHO-TSWANA EN DIE LATERE YSTERTYDPERK IN SUIDOOS- EN SENTRAAL-MARICO

Soos in die uiteensetting van die navorsingsdoelwitte in hoofstuk I, afdeling 2, aangedui is, is daar nie met hierdie studie beoog om uitsluitel te gee oor die kwessie of daar 'n kulturele breuk of kontinuïteit tussen die Vroeë en die Latere Ystertydperk in die Noordwesprovinsie, en meer spesifiek Marico, was nie. Daar is ook op gewys dat Mason se standpunt dat die Sotho-Tswana hul oorsprong na die Vroeë Ystertydperkoorblyfsels van onder andere Broederstroom kan terugvoer, deur die meeste navorsers verwerp word. As hoofargument teen kulturele kontinuïteit word aangevoer dat die Vroeë Molokopotwerk van die eerste fase van die Latere Ystertydperk stilisties te veel verskil van die potwerk van die laaste fase van die Vroeë Ystertydperk, wat onder andere die Eiland-Broadhurst-, Kgopolwe- en K2-Mapungubwevariante in die voormalige Transvaal insluit. Voorts het Mason (1986:46) self 'n gaping van 600 jaar of meer onderskei in die argeologiese rekord van die area wat hy as die bakermat van die Sotho-Tswana beskou, soos blyk uit sy volgende stelling: '... Early Iron Age pioneers may have withdrawn from the Southern Western Transvaal about AD 600 after a circa 300 year occupation, vacating the landscape for re-occupation by terminal Stone Age people who were replaced by the return of the Middle Iron Age descendants of the Early Iron Age pioneers about AD 1200. The Early Iron Age people may have withdrawn to a base in the Eastern Transvaal about AD 600.'

Dit is moontlik dat die gaping in die argeologiese rekord van die Rustenburgomgewing bloot die gevolg van leemtes in die argeologiese verkenning van die gebied verteenwoordig en nie die werklike verlating van die gebied weerspieël nie. Die opsporing van 2526AC15, 'n Vroeë Ystertydperkterrein aan die Mokgola (Klipspruit) in Sentraal-Marico, wat op ongeveer 1000 n.C. gedateer word (kyk hoofstuk V, afdeling 1), vul deels die gaping tussen Broederstroom en die

vroegste fase van die Latere Ystertydperk (die Vroeë Molokofase of Middel-Ystertydperk) wat in die voormalige Wes-Transvaal onderskei is. Die potwerk van Mokgola stem ooreen met dié van Raserura in Oos-Botswana en Rooiberg, Eenheid 1, naby Thabazimbi, en vorm deel van 'n potwerkstyl wat volgens die beskouing van Evers (1983) en Huffman (1989) nie tot die historiese lyn behoort waaruit die Molokopotwerktradisie van die Sotho-Tswana kon ontwikkel het nie. Tot dusver is geen terreine wat uit die periode tussen 1000 n.C. en 1400 n.C. dateer en tot die daaropvolgende Eilandfase behoort in die navorsingsgebied opgespoor nie. Die voorkoms van veral die visgraatpatroon in die potwerkversierings van 2528AC8a, 'n Vroeë Molokoterrein op Rietfontein 89 JP wat uit die middel van die vyftiende eeu n.C. dateer (kyk hoofstuk V en figuur 5.11), dui moontlik op die invloed van die voorafgaande Eilandpotwerkstyl.

Die radiokoolstofdatums vir die Vroeë Moloko in Suidoos- en Sentraal-Marico wat in hoofstuk V bespreek en in tabel 5.11 gelys is, stem grootliks ooreen met die datums vir ooreenstemmende argeologiese reste op Olifantspoort in die Rustenburgomgewing, Broederstroom naby Brits en Rooiberg naby Thabazimbi. Volgens Evers (1988:126-128) dui die volgende radiokoolstofdatums daarop dat, net soos in die geval van Sentraal-Marico, die Vroeë Moloko hierdie gebiede waarskynlik nie voor ongeveer die middel van die vyftiende eeu n.C. bereik het nie:

- Olifantspoort 27/71: RL-197: 370 ± 90 voor die hede (vh) [1456(1525,1560,1632)1660]
- Olifantspoort 28/71: RL-198: 440 ± 95 vh [1429(1468)1640]
- Olifantspoort 64/71: RL-196: 340 ± 90 vh [1476(1642)1669]
- Olifantspoort 29/72: RL-243: 440 ± 90 vh [1430(1468)1638]
- Olifantspoort 29/72: RL-244: 350 ± 90 vh [1468(1638)1666]
- Rooiberg 7/78 (RU3): Pta-2849: 370 ± 30 vh [1507(1525,1560)1596; 1618(1632)1642]
- Broederstroom 3/84: KN-2642: 330 ± 50 vh [1519-1572;1628(1645)1660]
- Broederstroom 3/84: Fra-84: 390 ± 100 vh [1444(1514,1586,1624)1657].

'n Vroeë datum (RL-199) van 710 ± 120 jaar voor die hede vir 'n hut op die Olifantspoortterrein 29/72 wat tot 1259(1299)1411 kalibreer, kan volgens Evers (1988:126) geïgnoreer word, aangesien dieselfde hut ook 'n datum (RL-243) van 440 ± 90 jaar voor die hede opgelewer het. Laasgenoemde datum is meer aanvaarbaar, deels omdat dit ook meer in ooreenstemming met die datum (RL-244) van 350 ± 90 voor die hede vir 'n nabygeleë hut is.

In sy sintese van die Molokodatums wat destyds beskikbaar was, kom Evers (1988:129) tot die gevolgtrekking dat die vroegste datums vir die Vroeë Moloko van die volgende terreine in die noordoostelike en noordelike dele van die land afkomstig is:

- Nagome 3 (naby Phalaborwa): Pta-568: 680 ± 45 vh [1295(1308,1363,1376)1398]
- Nagome 3: Pta-267: 785 ± 36 vh [1259(1276)1286]
- Tavhatshena (oos van Louis Trichardt): Wits-1453: 660 ± 80 vh [1291(1317,1347,1388)1414]
- Nkgaru (suidwes van Louis Trichardt): Wits-1530: 600 ± 50 vh [1323-1338;1392(1408)1424]
- Icon (naby Alldays): Pta-1652: 620 ± 50 vh [1312-1354; 1384(1402)1417].

Van bogenoemde vier terreine is net die datum vir Icon van 'n sogenaamde 'enkelkomponentterrein' afkomstig, dit wil sê 'n terrein wat slegs Vroeë Molokopotwerk opgelewer het. Op al die ander terreine is ook ouer potwerk aangetref wat tot 'n laaste fase van die voorafgaande Vroeë

Ystertydperk behoort. Nietemin postuleer Evers (1988:129) op grond van die datums vir die Moloko-oorblyfsels by Nagome naby Phalaborwa dat die Molokotradisie teen die einde van die dertiende eeu n.C. in die noordooste van Suid-Afrika verskyn het, waarvandaan dit na die suidweste van die land versprei het. Die argeologiese data dui volgens hom daarop dat die Molokotradisie 'n migrasie verteenwoordig wat tot die vervanging en verdwyning van die Eiland- en die verwante Kgopolwepotwerktradisie van die Vroeë Ystertydperk gelei het. Die vyftiende-eeuse datum [Wits-837: 590 ± 50 v.h.: 1402(1411)1421] vir Broadhurst naby Gaborone in Suidoos-Botswana dui volgens hom daarop dat die Eilandtradisie langer in die weste voortgeduur het (Evers 1988:129).

Volgens Huffman (1989:173-178) het die Molokopotwerktradisie waarskynlik uit 'n variant van die Urewetradisie of Oostelike stroom van die Vroeë Ystertydperk in Oos-Afrika ontwikkel. Ook die Blackburnpotwerktradisie, wat met die Nguni verbind word en in die elfde en twaalfde eeu n.C. in KwaZulu/Natal en Transkei verskyn, het volgens Huffman (1989:173) in 'n nabygeleë gebied in Oos-Afrika, waarskynlik in suidelike Tanzanië en noordelike Mosambiek, sy oorsprong. Daar is volgens hom bepaalde ooreenkomste tussen die Vroeë Moloko en die Blackburn, en hulle verspreiding na Suid-Afrika hang moontlik saam met die uitbreiding van die Luangwatradisie van die Wes-Bantoesprekendes in Sentraal-Afrika in die elfde eeu n.C. By implikasie het die oos- en suidwaartse beweging van die matrilineêre Wes-Bantoesprekendes aan die begin van die huidige millennium verdere migrasies van patrilineêre Bantoesprekendes uit Oos-Afrika na suidelike Afrika tot gevolg gehad (Huffman 1989:155, 173, 177). Laasgenoemde migrasies word argeologies deur die verspreiding van die Vroeë Moloko- en Blackburnpotwerktradisies in die tweede millennium n.C. tot in Suid-Afrika verteenwoordig.

'n Studie van vergelykende linguistiese data oor Setswana en isiXhosa verleen klaarblyklik steun aan die argeologiese migrasiehipotese waarvolgens die Sotho-Tswana en ook die Nguni vanuit Oos-Afrika in twee strome na die suide versprei het. Na aanleiding van die leksikale, fonologiese en morfologiese ooreenkomste en verskille tussen dié twee tale, asook die Bantoeale van Oos-Afrika, kom Louw en Finlayson (1990:408-409) tot die volgende gevolgtrekking: 'Linguistic and archaeological evidence support the theory of a two-stream migration southwards of the Sotho and Nguni. The lexical content and other linguistic evidence point to an origin of the Sotho and Nguni migrations from somewhere to the south of the Kenya border and that these two language groups belong very definitely to the Eastern Branch.... To this end we would endorse the findings of Huffman that there has been a two-stream migration of the Sotho and Nguni southwards in the form of the Moloko (Sotho) and Blackburn (Nguni) migrations'.

Louw en Finlayson (1990) dui egter nie aan op grond van watter glottochronologiese of ander taalkundige oorwegings die tweestroommigrasie van die Sotho- en die Ngunisprekers na suidelike Afrika eers in die tweede millennium n.C. geplaas word nie. Indien die migrasie van die Sotho-Tswana na Suid-Afrika eers gedurende die Latere Ystertydperk plaasgevind het, het dit ook 'n ander taalkundige implikasie waaraan tot dusver nie aandag gegee is nie. Volgens Huffman (persoonlike mededeling, 27 Augustus 1996) het die draers van die Eiland- en die Kgopolwepotwerkstyl wat deur die Vroeë Molokomense in die historiese woongebied van die Sotho-Tswana vervang is, 'n taal verwant aan Shona gepraat. Hy grond hierdie afleiding daarop dat die kontemporêre potwerkstyle van Eiland, Kgopolwe en K2/Mapungubwe variante ('facies') van dieselfde breë potwerktradisie vorm, soos deur Evers (1988:58-59) se vergelykende stilistiese potwerkanalise aan die lig gebring is. Aangesien daar volgens hom 'n historiese kontinuïteit tussen die potwerkstyl van K2/Mapungubwe en dié van die Shona bewys kan word, kan daar ook aanvaar word dat die Eiland- en Kgopolwemense 'n verwante taal gepraat het (kyk Huffman & Herbert: 1994-1995:31). Indien

dit wel die geval was, behoort daar ook aanduidings van hierdie vroeëre Shonaverwante taal in die historiese woongebied van die Tswana te wees, al sou dit tot geografiese benaminge beperk wees.

Wanneer al die argeologiese getuienis in verband met die oorsprong en verspreiding van die Vroeë Moloko gewees word, blyk daar egter nog heelwat kennisleemtes of onsekerhede. Die vroeë datums vir die Moloko-oorblyfsels by Nagome naby Phalaborwa waaruit die rigting van die migrasie deels afgelei word, is minder bevredigend, aangesien die Molokoskerwe saam met skerwe van 'n Vroeë Ystertydperktradisie, Kgopolwe, in dieselfde afsettings op die terrein gevind is. Daarbenewens is die stratigrafiese konteks van die potwerk en die ander argeologiese oorblyfsels eers meer as 15 jaar nadat dit opgegrawe is, deur Evers en Van der Merwe (1987) ontleed. Tot dusver is daar ook nie verdere ondersteunende Vroeë Molokodatums in hierdie area verkry nie, hoewel dit moontlik bloot aan onvoldoende argeologiese navorsing toegeskryf kan word. Voorts het 'n persoonlike inspeksie van die Broadhurstmateriaal in die Gaboronemuseum in Desember 1993 aan die lig gebring dat die oppervlakversameling van hierdie terrein (gemerk Surface Collection 4502-4) ook tipiese veelkleurige Vroeë Molokoskerwe bevat wat nie in die publikasie daarvoor (Denbow 1981) vermeld is nie. Meer inligting oor die konteks van die Molokoskerwe is nodig, maar hul aanwesigheid op die terrein laat wel die indruk dat die Eiland- en die Vroeë Molokofase in Botswana oorvleuel het.

Daar het in elk geval sedert Evers (1988) se ondersoek na die verband tussen Eiland- en Molokopotwerk 'n paar datums vir die Vroeë Moloko tussen Gaborone en Kanye beskikbaar geraak wat daarop dui dat hierdie potwerktradisie reeds op 'n vroeë stadium in Botswana aanwesig was (Van Waarden 1991:5-6 en skriftelike mededeling, 6 Desember 1996). Geen beskrywings van hierdie terreine is nog beskikbaar nie, maar die radiokoolstofdatums, wat op houtskool berus, is soos volg:

- Dikhutsaneng (45-D1-8): Beta-32494: 700 ± 80 vh [1280(1302)1402]
- Phatana (45-D1-7): Beta-32493: 610 ± 60 vh [1312-1354; 1384(1405)1424]
- Mmaditswere (45-C4-12): Beta-29350: 360 ± 60 vh [1485(1533, 1547,1635)1654]
- Senamakule (45-D1-10): Beta-32497: 320 ± 70 vh [1514-1586; 1624(1648)1669].

Die datums dui daarop dat die Vroeë Moloko feitlik net so vroeg in die weste in Botswana aanwesig was as by Nagome in die noordooste van Suid-Afrika en ook ouer is as die Vroeë Moloko-oorblyfsels in die Rustenburgomgewing en die suidoostelike en sentrale dele van Marico. Ten einde te bepaal of die Vroeë Moloko vanaf Oos-Botswana na die Noordwesprovinsie kon versprei het, sou dit egter nodig wees om vas te stel of die Vroeë Molokoterreine wat onlangs in die tussenstrook in die Madikwe-natuurreservaat in die noorde van Marico gedokumenteer is (Huffman *et al.* 1996), vroeër dateer as dié van Suidoos- en Sentraal-Marico. Meer inligting is dus nodig om te bepaal of die Vroeë Moloko werklik van noordoos na suidwes in die Suid-Afrikaanse binneland versprei het, soos deur Evers (1988) aan die hand gedoen is.

Een van die groot leemtes in sowel Evers en Huffman as Mason se argeologiese rekonstruksies van die oorsprong van die Sotho-Tswana is dat hulle nie die opgetekende mondelinge oorleweringe daaromtrent in hul hipoteses in berekening gebring het nie. Soos in hoofstuk II, afdeling 1, aangetoon is, verhaal die ontstaansmites van die Tswana dat die eerste mense uit 'n watergat by Matsieng (*Matsiêng*) of Lowe (*Lôwê*) naby Mochudi in die teenswoordige Botswana te voorskyn gekom het. Na bewering het die verskillende Tswanagroepe daarvandaan na Suid-Afrika versprei, 'n migrasie wat volgens die opgetekende mondelinge oorleweringe en stamhoofgenealogieë van die meeste Sotho-Tswanastamme so ver terug as 1200 n.C. dateer. 'n Uitsondering is die Fokeng, wie

se stamhoofgenealogie tot so ver terug as 980 n.C. strek (Coertze 1990:17 e.v; Mönnig 1967:13). In die geval van die Hurutshe en die Kwena dui die oorleweringe daarop dat hulle deel was van 'n migrasiestroom wat die land tussen 1350 en 1450 tot by Mabjanamatshwana (Swartkoppies) naby die teenswoordige Brits inbeweeg het.

Soos in die bespreking van die mondelinge oorleweringe in hoofstuk II, afdeling 1, uiteengesit is, word sowel die Krokodilrivier (*Ódi*) as die Maricorivier (*Madikwê*) en die Mogalakwenarivier as moontlike binnekomsroetes van die Tswana genoem. Daar is nog te min argeologiese data beskikbaar om die ontstaanoorleweringe te toets of om die roetes te rekonstrueer waarlangs die draers van die Molokotradisie na die teenswoordige Noordwesprovinsie versprei het. Die radiokoolstofdatums vir die Vroeë Moloko in Botswana waarna hierbo verwys is, bevestig dat die Sotho-Tswana reeds teen die dertiende eeu n.C. in Botswana aanwesig was. Moontlik bied hierdie vroeë datums tog 'n verklaring waarom die watergat by Lowe of Matsieng in sommige skeppingsmites as die ontstaanpunt van die mens en die Tswana gesien word. Ten opsigte van die Mogalakwenarivier is dit insiggewend dat een van die vroegste Molokodatums afkomstig is van Icon, 'n terrein sowat 30 km noordoos van Alldays en naby die Kolompe, 'n sytak van die Limpoporivier. Geen radiokoolstofdatums is nog beskikbaar vir Vroeë Molokoterreine rondom die benedelope van die Krokodil- of die Maricorivier, die ander twee genoemde verspreidingsroetes na die suide nie.

Ook oor die vermeende herkoms van die Moloko en Blackburn in Oos-Afrika is daar geen afdoende getuienis beskikbaar nie. Volgens Huffman (1989:176) is daar wel 'n mate van ooreenkoms tussen Vroeë Moloko- en Blackburnpotwerk en die potwerk van die middelkomponent (laag 6 tot 11) van Ivuna in Tanzanië wat uit die dertiende eeu dateer. Sover bekend, is nog geen terrein tussen die sogenaamde oorsprongsgebied van die Moloko in Oos-Afrika en Nagome in die Noordelike Provinsie van Suid-Afrika opgespoor wat 'n meer presiese aanduiding van die vermeende verspreidingsroete gee nie. 'n Gebrek aan 'n kontinue geografiese verspreiding van terreine met Vroeë Molokopotwerk van Oos-Afrika na Suider-Afrika beteken egter nie noodwendig dat die migrasiehipotese ongeldig is nie. Volgens Anthony (1990:903) het migrasiestudies aangetoon dat die meeste langafstandmigrasies 'n 'hasie-oor'- of 'leapfrogging'-patroon vertoon, waarvolgens die migrante soms oor groot afstande kan beweeg voordat hulle hul meer permanent in 'n bepaalde gebied vestig: 'The archaeological pattern produced by leapfrogging should resemble "islands" of settlement in desirable or attractive locations, separated by significant expanses of unsettled, less desirable territory.' Soos in hoofstuk III, afdeling 4.b, aangetoon is, het die historiese gedokumenteerde migrasie van die Ndebele van Mzilikazi vanuit Zoeloeland na die teenswoordige Zimbabwe (Rasmussen 1978) gedurende die *difaqane* aan die begin van die negentiende eeu bevestig dat migrasies oor lang afstande baie min argeologiese reste nalaat tussen die oorsprongsgebied en die uiteindelijke tuiste van die migrantegroep. Hoewel die beskikbare argeologiese gegewens in Marico dus min nuwe lig op die debat in verband met die oorsprong van die Sotho-Tswana werp, is dit in die geheel ook nie noodwendig teenstrydig met die migrasiehipotese waarvolgens die voorouers van die Sotho-Tswana hulle eers teen ongeveer die einde van die twaalfde eeu n.C. in Suid-Afrika gevestig het nie.

Verdere argeologiese ondersoek is ook nodig om te bepaal hoe juis die oorleweringe is dat die Hurutshe-Kwenastroom as 'n eenheid tot by Mabjanamatshwana (Swartkoppies) naby die teenswoordige Brits getrek het (kyk hoofstuk II, afdeling 2 en 3). Na bewering het daar by Mabjanamatshwana 'n opvolgingstryd onder die migrante ontstaan, waarna hulle verdeel en die Hurutshe daarop weggetrek het om hulle uiteindelik na vele omswerwinge in Sentraal-Marico by

Tswenyane te vestig. Die radiokoolstofdatums vir die Vroeë Moloko by Olifantspoort in die distrik Rustenburg waarna hierbo verwys is, toon wel aan dat die Sotho-Tswana reeds teen die vyftiende eeu tot by die bolope van die Odi- of Krokodilrivier gevorder het. Die radiokoolstofdatums vir die Vroeë Molokoterreine op Rietfontein 89 JP in Sentraal-Marico, 2526AC8a en 2526AC9, dui daarop dat Vroeë Molokomense hulle in die tweede helfte van die vyftiende eeu n.C. in die omgewing van Tswenyane gevestig het. Hoewel 'n etniese koppeling van hierdie terreine met die Hurutshe nie sonder meer gemaak kan word nie, korreleer hierdie datums met die vestigingschronologie in die area wat op die opgetekende oorleweringe van die Hurutshe berus. Geen terrein is tot dusver opgespoor wat met 'n moontlike vroeë bewoning van die Rolong in die suide van Marico verbind kan word nie.

Soos in hoofstuk V, afdeling 3, aangetoon is, is daar ook 'n opvallende ooreenstemming in die vorm van die hutvloere op Vroeë Molokoterreine in Marico en die Rustenburgomgewing. Die belangrikste kenmerke sluit 'n kleirif in wat uit drie of meer kleiboë bestaan wat die verhewe agterste deel van die hutvloer skei van die voorste deel, waarin onder andere die vuurmaakholte en 'n stampblokhoute voorkom. Of hierdie ooreenkomste in materiële kultuur voldoende bewys is van die veronderstelde gemeenskaplike herkoms en noue verbintenis van die Hurutshe en die Kwena is 'n saak vir verdere navorsing. Ook die juistheid van die Hurutshe-oorleweringe dat hul vestiging by Tswenyane saamgeval het met die afsplintering van die stigterslede van die latere Khurutshe van Botswana en die Hananwa van Blouberg in die Noordelike Provinsie kan nie alleen op grond van die argeologiese oorblyfsels in Suidoos- en Sentraal-Marico bepaal word nie. Argeologiese ondersoeke in die latere woongebiede van hierdie twee groepe is nodig om vas te stel of daar destyds wel sodanige migrasies plaasgevind het.

'n Kombinasie van taalkundige, etnohistoriese en argeologiese inligting het dit ook moontlik gemaak om die Lete se woonplek by Rabogadi op Magozastad 248 JP in Suidoos-Marico te identifiseer (kyk hoofstuk V, afdeling 3.b(ii)). Volgens die radiokoolstofchronologie het hul vestiging by Rabogadi waarskynlik in die eerste helfte van die sewentiende eeu plaasgevind. Soos in hoofstuk II, afdeling 3, aangedui is, kan die Lete se aankoms by Rabogadi tot 1640 teruggevoer word indien, soos gebruiklik, 'n gemiddelde regeringsperiode van 20 jaar vir stamhoofde voor 1780 toegelaat word in stede van die 15 jaar waarop Ellenberger (1937) sy genealogiese rekonstruksie gebaseer het. Die datering en materiële kultuuroorblyfsels van Rabogadi kan ook lig werp op die chronologie van die vestiging van Ndebelegroepe (in die literatuur as die Transvaalse Ndebele bekend) noord van die Vaalrivier. Hoewel sommige navorsers soos Van Warmelo (1930:19) en Jackson (1982:4) hul noordwaartse migrasie uit Zoeloeland met die middel van die sewentiende eeu verbind, het andere soos Van Vuuren (1992:96, 111) dit tot die tweede helfte van die sestiende eeu teruggevoer. Die potwerk en hutvorm van Rabogadi is tipies van die Vroeë Molokofase, 'n aanduiding dat die Lete se kontak met die Tswana verder terugstrek en dat hulle op daardie stadium waarskynlik reeds grootliks vertswana het.

Soos in hoofstuk V, afdeling 5, aangetoon is, blyk dit uit die radiokoolstofdatums dat die begin van die Latere Molokofase in Marico uit die tweede helfte van die sewentiende eeu n.C. dateer. In die bespreking van die Latere Molokofase in afdeling 2.a van die vorige hoofstuk is aangetoon dat hierdie periode saamgeval het met 'n algemene verandering in die vestigingspatroon waarvolgens terreine verskuif het van valleie of die voet van heuwels na berghange of heuweltoppe. Hierdie datums steun Evers (1988:127, 129) se gevolgtrekking dat die oorwig van die beskikbare radiokoolstofdatums daarop dui dat die latere klipmuurfase van die Molokotradisie in die Sotho-Tswanakultuurarea teen die middel van die sewentiende eeu n.C. 'n aanvang geneem het. Volgens

hom is die enkele vyftiende-eeuse datums vir klipmuurterreine van Olifantspoort naby Rustenburg en Matlwase in Gauteng (die voormalige Suid-Transvaal) van die bodem van ashope afkomstig, sodat dit waarskynlik nie die menslike okkupasie van die terreine dateer nie. Evers (1988:126) bevraagteken ook die geldigheid van die volgende twee datums vir tipe N-klipbouvallye in die Vrystaat:

- OU2, vestigingseenheid 1: Gx-1015: 455 ± 110 vh [1419(1459)1640]
- OU1: Gx-1014: 505 ± 95 vh [1408(1439)1497].

Volgens hom is daar 'n te groot verskil tussen die datums vir die tipe N-klipbouvallye en die sewentiende-eeuse datums vir tipe V-klipbouvallye wat stratigrafies op hulle volg. Geen uitsluitel kan oor hierdie kwessie gegee word alvorens daar meer datums vir die klipmuurterreine van die suidelike Hoëveld beskikbaar is nie. Indien hierdie twee datums egter as geldig aanvaar word, sou dit daarop neerkom dat die klipboufasie van die Molokotradisie heelwat vroeër op die suidelike Hoëveld 'n aanvang geneem het as in die bosveld noord van die Vaalrivier; trouens, albei datums is selfs vroeër as al die onbetwisbare Vroeë Molokodatums wat tot dusver in die Marico- en die Rustenburgdistrik verkry is. Die implikasie hiervan sou wees dat die ekstensiewe gebruik van klip as boumateriaal vir die mure van veekrale en die residensiële afskortings (*malapa*) eers in die suide in die Vrystaat verskyn het en daarna noordwaarts onder ander Sotho-Tswanasprekendes oorkant die Vaalrivier versprei het.

'n Beweging van die Sotho-Tswana gedurende die vyftiende en die sestiende eeu n.C. na die Hoëveld sou nietemin strook met die klimatologiese data wat daarop dui dat 'n warmer en natter fase tussen 1500 (1425, indien die radiokoolstofdatums gekalibreer word) en 1675 tydens die sogenaamde Klein-Ystyd in die Suid-Afrikaanse binneland voorgekom het (Huffman 1996b:59; Tyson & Lindesay 1992:275; kyk ook hoofstuk III, afdeling 2). Huffman (1996b:58) voer dan ook aan dat hierdie gunstiger klimaat 'n voorvereiste vir die vestiging van landbouers in die Vrystaat was: 'On simple agricultural requirements alone, this Iron Age occupation [van die suidelike Hoëveld] could not have occurred unless the climate was warmer and rainfall more regular in the summer.' Op grond van die chronologie van die Molokotradisie in ander gebiede behoort sodanige uitbreiding van die Sotho-Tswana na die suidelike Hoëveld in die argeologiese rekord egter deur die potwerk en die vestigingspatroon van die pre-klipmuur- of Vroeë Molokofase gekenmerk te word. Sover bekend, is geen Vroeë Molokoterreine tot dusver in die Vrystaat opgespoor nie. Die argument dat die okkupasie van die Vrystaat deur Molokolandbouers van Sotho-Tswanaherkoms slegs tydens 'n natter fase van die Klein-Ystyd kon plaasvind, hou ook nie steek nie, aangesien hierdie landbouers juis gedurende die ietwat droër sewentiende en agtiende eeu verder oor die Hoëveld versprei het.

Soos in hoofstuk II, afdeling 3, aangetoon is, blyk dit uit die mondelinge oorlewering van die Hurutshe dat die periode van ongeveer 1660 tot ongeveer 1790 deur 'n proses van fragmentering, maar ook uitbreiding, gekenmerk is. Met die aanvang van hierdie periode het die Bahurutshe booManyane van die Hurutshe by Tswenyane weggebreek en hulle by Borutwe naby die teenswoordige Groot-Marico gaan vestig, terwyl ander groepe soos die Tlharo en die Ba ga Moswane ook afgesplinter en nog verder van die oorsprongsgroep weggetrek het (Breutz 1953:22). Volgens oorlewering was dit ook die periode waarin verskeie afsplinterings onder die westelike Tswana plaasgevind het, waarop groepe hulle in die teenswoordige Vrystaat en Botswana gevestig het. Ook die stigtersgroep van die Pedi het van die Kgatla in die omgewing van die teenswoordige Rustenburg weggebreek (kyk Breutz 1975, 1989). Selfs die noorde van die land is deur

bevolkingsbewegings gekenmerk, aangesien 'n ontleding van argeologiese data en mondelinge oorleweringe aangetoon het dat die regerende Singolinie onder die Venda tussen 1680 en 1700 vanaf die Shona in Zimbabwe na die Soutpansberg getrek en hulle by Dzata gevestig het (Loubser 1991:391).

Op hierdie stadium kan daar slegs oor die redes vir hierdie bevolkingsverskuiwings in die Sotho-Tswanagebied gespekuleer word, maar die omgewingsdata dui daarop dat die warmer en natter fase gedurende die Klein-Ystyd teen ongeveer 1675 n.C. geëindig het (Huffman 1996b:58-59; Tyson & Lindesay 1992:275; kyk ook hoofstuk III, afdeling 2). Alhoewel klimaatsrekonstruksies wat op mondelinge oorleweringe berus met versigtigheid bejeën moet word, is dit insiggewend dat die mondelinge getuienis wat van verskeie Tswanastamme ingesamel is, na 'n ernstige droogte en hongersnood in die tweede helfte van die sewentiende eeu verwys (Breutz 1975:3; Coertze 1990:19). Breutz (1989:12) gaan selfs so ver as om die datum vir hierdie droogte op tussen 1680 en 1700 te bereken. Die verandering in vestigingspatroon met die aanvang van die Latere Moloko gedurende die tweede helfte van die sewentiende eeu, waartydens klipmuurkomplekse op rante of teen heuwelhange gebou is, val klaarblyklik saam met grootskaalse bevolkingsverhuisings en ongunstige klimaatstoestande waarvan die onderlinge samehang nog bepaal moet word. In hierdie verband is dit interessant om te daarop te wys dat Eldredge (1993:75) in haar studie van die rol van die omgewing in die geskiedenis van die Sotho-Tswana tot die gevolgtrekking gekom het dat daar 'n noue verband tussen droogtes en migrasies was: '[T]he most common reaction to food shortage caused by drought was migration, either temporary or permanent, in search of food, which could take people long distances where the effect of the drought was widespread. Therefore reports of migrations before the nineteenth century may suggest periods of environmental crises such as droughts, since migrations are not undertaken without compelling reasons.'

Mondelinge oorleweringe sinspeel ook daarop dat die Bahurutshe booMenwe se gesag of invloedseer teen die einde van die sewentiende of begin van die agtiende eeu wyd gestrek het en deur verskeie groepe soos die Kgatla en die Fokeng van die Rustenburgarea erken is (Breutz 1953:94). Tot watter mate hierdie invloed of gesag op die rituele senioriteit van die Hurutshe berus het, en of dit deur politieke beheer onderskraag is, is nie duidelik nie. Geen argeologiese ondersoek is in die area rondom Powe (in die omtrek van die teenswoordige Dinokana) onderneem waarheen die Bahurutshe booMenwe in hierdie periode vanaf Tswenyane verhuis het nie, aangesien dit ten tye van die veldwerk in die voormalige Bophuthatswana geval het. Soos ook in hoofstuk II, afdeling 3, aangedui is, kan die afleiding ook uit die oorleweringe gemaak word dat die Bahurutshe booMenwe hul hoofsetel gereeld verskuif het en agtereenvolgens by Powe, Mmutlagae, Mmakgame en Kaditshwene gewoon het. Die radiokoolstofchronologie is nie akkuraat genoeg om die presiese bewoningstydperke van die onderskeie terreine te bepaal nie, maar die feit dat opgrawings in drie ashope op Mmutlagae (Klaarstroom 237 JP) geen glaskrale opgelewer het nie, bevestig moontlik dat hierdie terrein vroeër as Mmakgame bewoon is.

Hoewel die proses van uitbreiding reeds vroeër aan die gang was, het die amalgamasieproses volgens Legassick (1969:107) en Manson (1990:43) se interpretasie van die mondelinge oorleweringe van die Hurutshe en ander Tswanagroepe waarskynlik veral vanaf ongeveer 1750 momentum gekry. Die bewoning van die twee grootste klipmuurkomplekse in Suidoos- en Sentraal-Marico, Mmakgame en Kaditshwene, dateer uit hierdie periode. Die argeologiese vondste wat deur Mason (1986) op die Vergenoegdterrein (Mmakgame) opgegrawe is (kyk hoofstuk I, afdeling 4), gee nie uitsluitel oor presies wanneer Mmakgame bewoon of verlaat is nie. Items van Europese oorsprong is wel teruggevind, maar Mason (1986:673) het opgemerk dat 'both porcelain and musket

ball could be intrusive and could have been dropped by casual visitors'. Hoewel 'n presiese datum vir die verlating van Mmakgame dus nie bepaal kan word nie, kan daar tog afgelei word dat dit waarskynlik na Moilwa I se dood teen ongeveer 1790 plaasgevind het.

Soos in hoofstuk I, afdeling 3.a, aangedui is, kon natuurlike bevolkingstoename, beperkte waterbronne in die westelike dele van die land, kulturele voorkeur en toenemende onderlinge konflik tot die samegroepering van Tswanagroepe in groot nedersettings bygedra het. Die onderlinge konflik tussen Tswanagroepe, wat veral deur veestrooptogte gekenmerk is, het waarskynlik toegeneem namate die moontlikhede op gebiedsuitbreiding teen die einde van die agtiende eeu al hoe meer beperk geword het. Dit was waarskynlik deels as gevolg van hierdie konflikte, waarna in hoofstuk II, afdeling 4, verwys is, dat die Bahurutshe booMenwe hul hoofsetel van Mmakgame na die beter verdedigbare heuwelvesting op Kaditshwene verskuif het. Ook ander stamme onder die Tswana was in enkele groot sentra saamgetrek, soos die Barolong booRatlou by Khunwana en die Ngwaketse onder Makaba by Kanye. Die ontstaan van die groter nedersettings het vermoedelik ook met die akkumulاسie van rykdom en mag deur die stamregeerders gepaard gegaan, soos onder andere blyk uit die oprigting van die groot beeskraal in die middel van die stamhoof se wyk in die *kgôsing* op Kaditshwene. Die onderskeiding van 'n afsonderlike ruimte as die *kgotla* waarin stamvergaderings vir die meer komplekse politieke eenhede gehou kon word, is waarskynlik ook 'n ontwikkeling van die eindfase van die Latere Ystertydperk. Onderlinge handel in yster en koper was, soos histories gedokumenteer is (kyk hoofstuk VI, afdeling 3.c), 'n bron van welvaart, terwyl deelname aan die ooskushandelsnetwerk waarskynlik 'n beperkte rol gespeel het, soos blyk uit die klein hoeveelheid glaskrale wat op Mmakgame en Kaditshwene teruggevind is (kyk hoofstuk I, afdeling 4, en hoofstuk V, afdeling 4.c).

Die dispuut in verband met die ligging van Kaditshwene is volledig in hoofstuk IV behandel en daar is bo alle twyfel op grond van die argeologiese reste, die opgetekende mondelinge oorleweringe, tydgenootlike dokumentêre getuieis en pleknaamkundige inligting bewys dat die kern van die eertydse hoofsetel van die Bahurutshe booMenwe deur die klipbouvalkompleks op die grens tussen die plase Kleinfontein (of Olifantspruit) 62 JP en Bloemfontein 63 JP, sowat 25 km noordoos van die teenswoordige Zeerust in Sentraal-Marico, verteenwoordig word. Die pleknaamkundige en linguistiese ondersoek het ook bevestig dat Kaditshwene die korrekte benaming vir die hoofstad was, en nie een van die ander voorgestelde alternatiewe soos Gaditshwene, Kaditshweneng, Kwaditshweneng of Karechuenya nie.

Mason (1986) se aanduiding van die klipbouvalkompleks op die Vergenoegdrant, sowat 10 km suid van Zeerust, as Kaditshwene was dus foutief. Laasgenoemde terrein kon op grond van mondelinge oorleweringe en pleknaamkundige inligting as Mmakgame, die hoofsetel van die Bahurutshe booMenwe voor hul verhuising na Kaditshwene, geïdentifiseer word. Deur 'n kombinasie van dieselfde inligtingsbronne is daar ook daarin geslaag om die Buispoortterrein, wat deur Van Hoepen en Hoffman (1935) opgegrawe is, en die Modderfonteinterrein, wat deur Kusel (1979) ondersoek is, aan onderskeidelik die Bakgatla ba Mmanaana en die Bahurutshe booManyane te koppel (kyk hoofstuk I, afdeling 4, hoofstuk II, afdeling 4, en hoofstuk III, afdeling 4.b).

Soos in hoofstuk V, afdeling 4.c, genoem is, dui die radiokoolstofdatums vir die groot ashoop in die *kgôsing* van Kaditshwene daarop dat dié gedeelte van die terrein nie oor 'n lang periode bewoon is nie. 'n Herinterpretasie van die opgetekende mondelinge oorleweringe, asook 'n oorweging van die argeologiese data, dui daarop dat Kaditshwene heel moontlik eers vanaf die einde van die agtiende eeu bewoon is (kyk hoofstuk II, afdeling 3 en 4). Kaditshwene het beslis nie in die vyftiende eeu tot

stand gekom nie, soos een weergawe van Breutz (1989:224-225) se etnohistoriese rekonstruksies lui. Groot skaalse opgrawings sal egter nodig wees om te bepaal in watter mate die hoofsetels van die Hurutshe uitgebrei en verbou is binne die betreklik kort tydsbestek wat hulle bewoon is. Soos in hoofstuk II, afdeling 4, aangetoon is, het die onderworpe Lete na 1820 by Kaditshwene aangesluit, waar hul leier, Mokgosi, hom onder Senosi, die hoof van die Bahurutshe boeMokgatlha, gevestig het (Breutz 1953:23; Ellenberger 1937:43). Soos in hoofstuk IV, afdeling 3, aangedui is, kon terrein 2526AC1 op Daskoppie (*Mosidi-wa-ditlhôbôlô*), op die teenswoordige plaas Bloemfontein 63 JP, op grond van Campbell se sketse as Senosi se woonplek geïdentifiseer word. Hoewel die argeologiese ondersoek op Kaditshwene van 'n te beperkte skaal was om te bepaal of die laaste jare daarvan deur nuwe uitbreidings gekenmerk is, is dit nietemin interessant dat daar aan die suidoostekant van terrein 2526AC1 in die suidelike afdeling (*ntlha ya tlase*) van Kaditshwene 'n groot aantal hutsirkels voorkom, maar geen tekens van klipmure wat die *malapa* of die beeskrale van die vestigingseenheid kon omring nie. Die vraag ontstaan of hierdie wooneenhede nie miskien 'n latere toevoeging tot die terrein was van 'n groep wat nie die kans gehad het om die bouwerk aan hulle residensiële eenhede te voltooi en hul *malapa* met klipmure af te baken, voordat Kaditshwene tydens die *difaqane* verwoes is nie.

Vanaf 1823 breek daar 'n periode van disintegrasie en verstrooiing vir die Hurutshe aan wat uitloop op 'n reeks gebeure wat as die *difaqane* bekend staan en waaroor daar, benewens mondelinge oorleweringe, ook tydgenootlike berigte bestaan. Daar is uit die tydgenootlike dokumentêre bronne aangetoon dat Kaditshwene waarskynlik verlaat is in 'n periode wat oor 'n paar jaar gestrek het (kyk hoofstuk II, afdeling 5). Dit is op hierdie stadium nie uit die toetsopgrawings (kyk hoofstuk V, afdeling 4.c) duidelik of die tekens van gebrande hutpuin en hutvloere, asook gebreekte potte en kleigraanhouers in die opgegraafde hutte, op die gewelddadige einde van Kaditshwene dui en of dit die gevolg is van die omvorming en geleidelike verval van die terrein na die verlating daarvan nie. Die min artefakte wat deur die oppervlakverkenning van die terrein opgelewer is (kyk hoofstuk V, afdeling 4.c), dui egter moontlik daarop dat die Hurutshe (of hul aanvallers) die geleentheid gehad het om waardevolle besittings soos skoffelpikke, assegaaië, koperornamente en selfs glaskrale te verwyder voordat die terrein finaal ontruim is.

Behalwe enkele potskerwe en 'n paar klipsirkels wat die muurbasisse van hutte aandui, is daar ook nog geen definitiewe argeologiese bewyse van die Hurutshe of die Ndebele se kortstondige verblyf by Mosega opgespoor nie (kyk hoofstuk III, afdeling 4). Aangesien die meeste van die vroue in die Ndebelekrale van Mosega volgens die ooggetuieverslag van Andrew Smith (Kirby 1940:56) van Kwena- of Hurutshe-afkoms was, sou dit in elk geval ook moeilik wees om op grond van potwerk of ander materiële kultuuroorblyfsels tussen die Hurutshe- en Ndebelebewoning te onderskei. In hierdie verband sal die vestigingsuitleg van die Ndebele wat op die Ngunipatroon geskoei was en volgens kontemporêre beskrywings geen klipmure ingesluit het nie, as argeologiese aanduider moet dien. Soos in hoofstuk III, afdeling 4.b, aangedui is, is daar ten spyte van die onlangse aanspraak van Pistorius (1997a, 1997b) nog geen enkele woonterrein van die Ndebele positief argeologies geïdentifiseer in die gebiede in die sentrale en westelike dele van die voormalige Transvaal waarin hulle verskeie Tswanagroepe onderwerp en verstrooi het nie.

2. KLASSIFIKASIESKEMAS EN TERMINOLOGIE

Die ondersoek van Van Hoepen en Hoffman (1935) by Buispoort en Braklaagte in die destydse Wes-Transvaal in die dertigerjare tel onder die vroegste Ystertydperknavorsing in die gebied noord

van die Vaalrivier (kyk hoofstuk I, afdeling 4). Dit het ook die grondslag gelê vir die navorsing wat in die sestiger- en sewentigerjare in die teenswoordige Noordwesprovinsie deur veral Revil Mason onderneem is. Toe sy baanbrekerswerk oor die voorgeskiedenis van Transvaal, *Prehistory of the Transvaal*, in 1962 verskyn het, was Mason se navorsing oor die Ystertydperk nog hoofsaaklik op die klipbouvalkomplekse toegespits. In sy indeling het hy op grond van veral potwerkversierings twee breë kultuurareas onderskei, naamlik die Buispoortkompleks wat van die naamgewende vindplek noordwes van Zeerust tot by Olifantspoort, suidwes van Rustenburg, gestrek het, en die meer suidelike Uitkomstkompleks in die omgewing van Johannesburg (Mason 1962:385, 402).

Sowat 20 jaar later, na heelwat meer navorsing, het Mason 'n meer gedetailleerde indeling van die Ystertydperk van die suidelike, westelike en sentrale gedeeltes van die voormalige Transvaal voorgestel. Soos in hoofstuk I, afdeling 1, genoem is, het Mason (1986:25) al die Ystertydperkterreine van hierdie gebied, van die vroegste vierde-eeuse nedersetting by Broederstroom tot by die histories bekende Tswanaterreine uit die vroeë negentiende eeu, by die 'Oori'-tradisie ingedeel, wat volgens hom 'an archaeological concept for the origin of the Sotho-Tswana' (Mason 1983:261) verteenwoordig het. Soos ook in hoofstuk I, afdeling 1, aangedui is, is Mason se interpretasie van kulturele kontinuïteit tussen die Vroeë Ystertydperk aan die een kant, en die Middel- en die Latere Ystertydperk aan die ander kant, veral deur Evers (1983:199, 1988:130) gekritiseer en verwerp, wat aangevoer het dat 'n duidelik herkenbare breuk in die potwerkstyl met die aanvang van die Vroeë Moloko teen ongeveer 1200 n.C. waargeneem kan word.

Volgens Mason (1986:26) kan verskillende streeksvariante ten opsigte van die Middel- en Latere Ystertydperkvondste van die 'Oori'-tradisie onderskei word. In die geval van die Middel-Ystertydperkfase, wat volgens hom van 1100 tot 1500 n.C. geduur het en met Evers se Vroeë Moloko ooreenstem, onderskei hy hoofsaaklik op grond van potwerkverskille, maar ook hutuitleg, 'n Olifantspoort- en 'n Roberts Farmvariant in die Rustenburgomgewing. In die Thabazimbiomgewing onderskei hy na aanleiding van Simon Hall se ondersoek ook 'n Rooibergvariant van die Middel-Ystertydperk (Mason 1986:219). Die potwerk op terreine van die Roberts Farmvariant verskil van dié van die Olifantspoortvariant daarin dat die versieringsmotiewe veral visgraatpatrone ('horizontal bands infilled with diagonals, cross-hatching or herringbone motifs') vertoon. Kenmerkend van die potwerk van die Olifantspoortvariant is 'horizontal bands above triangular or arcade bands infilled with diagonals' (Mason 1986:219).

In die laaste fase van sy 'Oori'-tradisie, wat volgens Mason (1986:26) van ongeveer 1500 tot 1800 geduur het, onderskei hy drie streeksvariante, naamlik die Kaditshwene-, Bupye- en Thabengfase wat histories onderskeidelik met die Hurutshe, Kwena en die Rolong verbind kan word. Kaditshwene verwys, soos in hoofstuk IV, afdeling 5, aangedui is, na Mmakgame, die klipbouvalterrein op Vergenoeg 279 JP suidwes van Zeerust wat verkeerdelik deur Mason as die Ystertydperkhoofstad van die Hurutshe geïdentifiseer is. Thabeng, oftewel Platberg naby Klerksdorp, verwys weer na die woonplek van die Barolong booSeleka, wat in die twintigerjare van die vorige eeu tydens die *difaqane* vernietig is (Cope 1977:237). Oor die benaming van die klipbouvalkompleks van Olifantspoort laat Mason (1986:318) hom soos volg uit: 'My 1971 ethnohistoric investigations amongst elderly Bakwena people then alive in Rustenburg but long since deceased, revealed to my interpreter "Rakuki" that the 1971 Kwena label for the Olifantspoort sites was "Ho Bupye" - "that which is created or built", an apt name for the area. In 1971 Rakuki discovered that these Rustenburg Kwena people identified their Kwena ancestors as the builders of the Olifantspoort stone walled sites'.

Benewens die probleme in verband met sekere vroeë radiokoolstofdatums waarop reeds in 'n vorige afdeling gewys is, kan verskeie besware teen die benaminge van Mason ingebring word. Soos reeds in hoofstuk I, afdeling 1, aangetoon is, is 'Oori' 'n vervorming van Odi (*Ódi*), die Tswananaam vir die Krokodilrivier. Daar hang ook 'n vraagteken oor die taalkundige basis en ortografie van die benaming 'Ho Bupye', wat waarskynlik 'n vervorming en foutiewe interpretasie van die werkwoord *go bopa* [om te skep of te bou] verteenwoordig en bloot die segslui se aanduiding was dat hul voorouers die klipmure opgerig het (kyk Snyman 1990:14, 384). Daar is ook reeds aangedui dat Mason se liggingbepaling van Kaditshwene foutief was, wat tot gevolg het dat sy term Kaditshwene vir 'n streeksvariant van die Latere Ystertydperk dus problematies is.

Die grootse beswaar teen die gebruik van die term 'Oori' as oorkoepelende benaming vir die argeologiese reste van die Sotho-Tswana is egter dat dit aan 'n bepaalde geografiese verskynsel (die Krokodilrivier) gekoppel is wat verwarring kan veroorsaak indien verdere streeksvariante onderskei sou word. In hierdie verband is die term Moloko wat Evers (1981) voorgestel het vir die argeologiese manifestasie van die Sotho-Tswana baie buigsamer en toepasliker, omdat dit nie aan 'n bepaalde geografiese verskynsel of argeologiese terrein gekoppel is nie. Die term kom egter nie in een van die standaardwoordeboeke oor die Tswanataal voor wat geraadpleeg is nie (kyk Brown 1973; Matumo 1993; Snyman 1990). *Molokô* is 'n Noord-Sotho-terme wat as 'geslag, stam, generasie, bloedverwant of verwantskap' vertaal kan word (Kriel & Van Wyk 1989:162). Hoewel dit om hierdie rede waarskynlik minder geskik is as oorkoepelende term vir die argeologiese reste van die breër kulturele groepering wat sowel die Noord-Sotho as die Tswana en die Suid-Sotho insluit, sal dit weens die wye gebruik daarvan in die argeologiese literatuur voorlopig behou moet word.

Daar is ook reeds aangetoon dat dit gebruiklik geword het om die Molokotradisie in 'n vroeë en 'n latere fase te verdeel. Soos genoem is, word die Vroeë Moloko, wat in sommige gebiede reeds teen ongeveer 1200 n.C. verskyn het en tot ongeveer die middel van die sewentiende eeu geduur het, gekenmerk deur die grootlikse afwesigheid van klipmure. Die Latere Moloko, wat daarop gevolg het en tot in historiese tye voortgeduur het, word deur die ekstensiewe gebruik van klip vir bouwerk gekenmerk. Namate verdere navorsing ontplooi, sou streeksvariante binne elk van die twee fases van die Molokotradisie onderskei kon word, soos onder andere dié van Mason waarna reeds verwys is. In hierdie verband het Evers (1981:98) reeds die benaming Marateng voorgestel vir die klipbouvalle in Mpumalanga na aanleiding van Collett (1979:78) se navorsing in die omgewing van die heuwel Marateng, wes van die Badfonteinvallei tussen Lydenburg en Machadodorp. Evers (1988:40) gebruik die Engelse term 'facies' om na die verskillende streeksvariante te verwys. Op soortgelyke wyse kan die tipe N-, V- en Z-terreine wat deur Maggs (1976) in die historiese woongebied van die Sotho-Tswana op die suidelike Hoëveld (hoofsaaklik die Vrystaat) onderskei is, met inbegrip van die Buffelshoekterreine tussen Parys en Potchefstroom (Taylor 1979) en die Doornpoortkompleks naby Winburg (Dreyer 1992), as bykomende variante ('facies') van die Latere Molokotradisie beskou word.

Soortgelyke kritiek kan ook ten opsigte van die benaming en klassifikasie van die 'Mabyanamatshwaana'-kompleks ingebring word wat deur Pistorius (1995a:49-51) tussen Rustenburg en Pretoria onderskei word. Die tiperende vindplekke is die klipbouvalkomplekse, ZK001 en ZK002, op die plaas Roodekopjes (of Zwartkopjes) 427 JQ, noordoos van die teenswoordige Brits. Hierdie area word, soos in die bespreking van die mondelinge oorlewering van die Hurutshe in hoofstuk II, afdeling 1 en 2, aangedui is, met die vyftiende-eeuse verdeling van die Hurutshe-Kwenagroepering verbind. Pistorius (1995a:62) omskryf die etnohistoriese verband van hierdie argeologiese komplekse soos volg: 'Mabyanamatshwaana and Rathateng represent two

nuclear areas from where Hurutshe, Kgatla and Kwena lineage groups - perhaps for decades and centuries - dispersed over the Transvaal, the Free State and southern Botswana. *The Mabyanamatshwaana complex is marked by the numerous stone-walled settlements* which are distributed along the norite hills between Rustenburg and Pretoria with Brits, and particularly the farm Roodekopjes or Zwartkopjes (427JQ), as a possible centre' (my kursivering).

Die eerste probleem in verband met die benaming en klassifikasie van bogenoemde argeologiese kompleks is ortografies van aard. Pistorius (1995a, 1995b) se spelwyse van 'Mabyanamatshwaana', waarvan die Afrikaanse benaming vir die area, Swartkoppies, klaarblyklik 'n letterlike vertaling is, is waarskynlik in navolging van Schapera (1954:33) en Legassick (1969:100) se weergawe daarvan. Breutz (1952:84, 86, 427, 1989:4, 225, 271), wat nooit 'n betroubare of konsekwente gids in kwessies van dergelyke aard is nie, spel die pleknaam op verskillende wyses, waaronder 'Mabjanamatswane', 'Mabjanamatshwana', 'Majwanamaswana', 'Mabyana Matshwane' en 'Mabjana-Matshwana'. Die variante spellings is deels toe te skryf aan die variante vorme van die Tswanawoord vir heuwels/koppies of klippe, waarvan die diminutief (*mabyana*) in die eerste deel van die naam afgelei is. Cole (1955:84) gee *mantšwê*, *majê* of *majwê* as die meervoudsvorme van *lentšwê*, *lejê* en *lejwê* aan. Hy noem ook dat in die oostelike dialekte van Tswana die konsonant *j* soms deur *bj* vervang kan word, wat in die verouderde ortografie as *by* weergegee is (Cole 1955:35-36). Op grond daarvan sou *mabjê*, met as diminutief *mabjana*, ook moontlik wees, 'n vorm van die woord wat ook in Noord-Sotho voorkom (kyk Kriel & Van Wyk 1989:97). Die eerste deel van die pleknaam 'Mabyanamatshwaana' bevat dus nog die verouderde ortografiese vorm van die konsonant *bj*, waarvan die uitspraak dialekties wissel (kyk Ziervogel & Mokgokong 1975:inleiding 83). Indien die tweede gedeelte van die naam veronderstel is om na die swart kleur van die koppies te verwys, is dit waarskynlik foutief gespel, aangesien *tshwaana* (spier)wit beteken, teenoor *tshwana* wat swart beteken (kyk Snyman 1990:53, 197). Totdat pleknaamkundige navorsing finaal uitsluitel oor die kwessie gee, lyk Mabjanamatshwana na die mees aanneemlike spelwyse van die naam.

Die tweede probleem is moeiliker en het betrekking op die verband tussen die klipmuurterreine van Mabjanamatshwana en die sogenaamde oorsprongsplek of 'wieg' van onder andere die Kwena en die Hurutshe waarna daar in die opgetekende mondelinge oorlewering verwys word. Uit die radiokoolstofdatums vir klipmuurterreine van die Mabjanamatshwanakompleks blyk dit dat die bewoning daarvan teen die middel van die sewentiende eeu begin het (Pistorius 1995b). Selfs afsettings op die tiperende vindplek, ZK001, wat moontlik die bou van die klipmure voorafgegaan het, dateer na 1650 (Pistorius 1995b:124-125). In die bespreking van die opgetekende mondelinge oorlewering van die Tswana in hoofstuk II, afdeling 3, is aangetoon dat die skeuring tussen die Hurutshe en die Kwena by Mabjanamatshwana, en die verspreiding van eersgenoemde na Tswenyane, reeds in die vyftiende eeu n.C. plaasgevind het. Volgens die radiokoolstofchronologie en die argeologiese reste is hierdie periode deur die voorkoms van Vroeë Molokoterreine in die distrikte Rustenburg en Marico gekenmerk, waarvan die verbintenis met die vroeë Sotho-Tswana deur alle navorsers aanvaar word. In die lig hiervan is dit duidelik dat die 'Mabyanamatshwaana'-klipmuurkompleks wat deur Pistorius onderskei word met die tweede fase van die Molokotradisie, dit wil sê die Latere Moloko, verband hou. Op chronologiese gronde kan dit nie met die oorsprong of 'wieg' van die Hurutshe-Kwenagroepering verbind word wat, volgens oorlewering, hulle reeds in die vyftiende eeu n.C. by Mabjanamatshwana bevind het nie. Die benaming Mabjanamatshwana sou dus meer gepas wees vir terreine in die omgewing van Swartkoppies wat met die Vroeë Moloko geassosieer kan word en behoort vanweë die bepaalde etnohistoriese konnotasie daarvan, nie ten opsigte van die latere klipbouvalkomplekse gebruik te word nie. Die klipbouvalkomplekse tussen Pretoria en Rustenburg wat deur Pistorius (1995a, 1995b) met die Mabjanamatshwanakompleks

verbind word, verteenwoordig hoogstens 'n latere ontwikkelingsfase van die voorgeskiedenis van die Tswana in die omgewing waar die Hurutshe en die Kwena reeds meer as 200 jaar tevore volgens oorlewering verdeel het.

Die Latere Ystertydperkoorblyfsels van Suidoos- en Sentraal-Marico maak deel uit van die meergenoemde twee fases van die Molokotradisie en sou waarskynlik in een of meer streeksvariante verdeel kon word. Aangesien dit veral in die geval van die Latere Moloko- of klipmuurfase moontlik is om spesifieke terreine aan bepaalde stamgroeperinge te koppel, byvoorbeeld Mmutlagae, Mmakgame en Kaditshwene met die Bahurutshe booMenwe, Borutwe met die Bahurutshe booMenwe en Buispoort met die Bakgattha ba Mmanaana, is die onderskeiding en benoeming van verdere streeksvariante onnodig. Ten opsigte van die Vroeë Molokoterreine is sodanige etnohistoriese koppeling moeiliker, hoewel die terreine in die omgewing van Tswenyane waarskynlik met 'n groot mate van sekerheid aan die Hurutshe toegeskryf kan word en dié van Magozastad (Rabogadi) aan die Lete.

3. SLOT

In hierdie studie is 'n verskeidenheid inligtingsbronne benut met die oog op die samestelling van 'n kultuurchronologie vir die Latere Ystertydperk in Suidoos- en Sentraal-Marico, die rekonstruksie van die leefwyse van die bewoners en die verklaring van sekere veranderingspatrone wat in die argeologiese rekord waargeneem kon word. Ten einde hierdie navorsingsdoelwitte te bereik, is die argeologiese data met die opgetekende mondelinge oorleweringe van die Tswana en die getuienis van kontemporêre dokumentêre bronne oor die vroeë negentiende eeu geïntegreer. Pleknaamkundige inligting was van deurslaggewende belang in die etnohistoriese identifisering en koppeling van terreine, terwyl etnografiese gegewens oor die Tswana onontbeerlik was by die interpretasie van die argeologiese vondste en die rekonstruksie van bestaanspatrone. Sodanige interdisiplinêre ondersoek is volgens Trigger (1989:356), wat dit as 'n uitbreiding van die kontekstuele benadering van Ian Hodder beskou, nie altyd na waarde geskat nie:

Yet there is little general awareness of the value of combining the study of archaeological data with that of historical linguistics, oral traditions, historical ethnography, and historical records, although it is clear that many archaeological problems can be resolved in this way. ... The resistance seems to come from the view, widely held by processual archaeologists, that their discipline must be based as exclusively as possible on the study of material culture. ... This desire to push the interpretative potential of archaeology as far as possible without relying on other disciplines for information about the past is partly justified by the fear that interdisciplinary approaches can degenerate into an exercise into dilettantism. Such concerns do not, however, nullify the value of interdisciplinary research, provided that it is understood that such studies must exploit the historical potential of each discipline to the greatest extent possible, using its own data and methods before comparisons of findings are attempted.

In ooreenstemming met bogenoemde standpunt van Trigger, is die verskillende inligtingsbronne in hierdie studie met behulp van die metodes van elke toepaslike dissipline ontgin voordat daar tot sintese en vergelyking oorgegaan is. Nadat die aard van die opgetekende mondelinge oorleweringe en dokumentêre getuienis oor die voor- en vroeë geskiedenis van die Tswana, veral die Hurutshe, in hoofstuk I, afdeling 5 en 6, bespreek is, is die verskillende bewoningsfases wat op grond daarvan gerekonstrueer kon word, in hoofstuk II uiteengesit. Die resultate van die vroeë argeologiese navorsing in Marico, wat in hoofstuk I, afdeling 4, geskets is, is aangevul deur die inligting van die vindplekopname en die toetsopgrawings op geselekteerde Molokoterreine, wat onderskeidelik in hoofstuk III en hoofstuk V aangebied is. Die bepaling van

die ligging van Kaditshwene in hoofstuk IV, die rekonstruksie van die leefwyse van die Latere Ystertydperkbewoners van Suidoos- en Sentraal-Marico en die verklarings vir kulturele veranderings en/of kontinuïteit in hoofstuk VI, asook die samestelling van 'n kultuurhistoriese raamwerk vir die navorsingsgebied in die onderhawige hoofstuk, berus op 'n sintese van die verskillende inligtingsbronne. Wanneer die toepaslikheid van bogenoemde interdisiplinêre benadering geëvalueer word in die lig van die navorsingsdoelwitte wat in hoofstuk I gestel is, blyk die volgende:

- ❖ Een van die grootste probleme wat ten opsigte van die samestelling van 'n kultuurhistoriese raamwerk of kultuurchronologie vir die Latere Ystertydperk ondervind is, is dat die radiokoolstofchronologie van die laaste 300 jaar nie altyd presies genoeg is om die bewoningsfases wat aan die hand van veral die mondelinge oorleweringe en stamhoofgenealogieë onderskei is, te toets nie. Vanweë die fluktuasies in die atmosferiese radiokoolstofinhoud oor die afgelope 300 jaar is dit nie moontlik om deur middel van kalibrering presiese kalenderdatums vir argeologiese vondste of terreine vir die periode na 1650 te bereken nie (dr. J.C. Vogel, persoonlike mededeling, 6 Augustus 1996). Hoewel die radiokoolstofdateringsmetode breë chronologiese tendense kan aandui, is dit nie akkuraat genoeg om byvoorbeeld die presiese bewoningstydperk van 'n Latere Molokoterrein te bepaal nie, veral waar die opgegraafde vondste nie ingevoerde items van Europese herkoms insluit wat lig op die ouderdom van die nedersetting kan werp nie.
- ❖ Ten spyte van die gevare wat die letterlike interpretasie van die historiese gegewens in mondelinge oorleweringe inhou, bied dit steeds 'n meer genuanseerde chronologiese raamwerk vir die eindfase van die Latere Ystertydperk as die radiokoolstofdateringsmetode. In die geheel gesien, was daar 'n groot mate van korrelasie tussen die mondelinge oorleweringe van veral die periode vanaf ongeveer die middel van die sewentiende eeu en die bevindinge van die argeologiese ondersoek. Indien die oorleweringe krities ontleed word, veral ten opsigte van die konteks van die optekening daarvan, die vermoëns van die optekenaars en die kennis van die segslui, is dit 'n betroubaarder inligtingsbron as wat algemeen aanvaar word. Ook plekname is 'n verdere inligtingsbron wat nie altyd genoegsaam deur Ystertydperkargeoloë ontgin word nie. Die probleme wat ontstaan indien die getuienis van mondelinge oorleweringe en plekname veronagsaam word, blyk duidelik uit Mason (1986) se mistasting in verband met die ligging van Kaditshwene, die eertydse hoofstad van die Bahurutshe boMenwe. Laasgenoemde geval onderstreep terselfdertyd die waarde van streekopnames in die argeologie, waardeur 'n oorhaastige oordeel oor die kulturele of etnohistoriese konteks van argeologiese vindplekke voorkom kan word.
- ❖ Hoewel nie alle areas so ryk aan dokumentêre getuienis is nie, het die ondersoek aangetoon dat veral die historiese woongebied van die Tswana in die vroeë negentiende eeu deur verskeie Europese sendelinge en reisigers deurkruis is wat 'n belangrike bron van etnografiese en kontemporêre historiese inligting nagelaat het. Hierdie bronne is egter nie sonder leemtes nie, hetsy as gevolg van die gebrekkige waarnemingsvermoë van die besoekers of as gevolg van die subjektiwiteit van die optekenaars. Aan die ander kant het die ondersoek weer eens bevestig dat hoewel die argeologiese rekord lig kan werp op historiese prosesse oor die langer termyn, dit dikwels swyg oor spesifieke gebeure van besondere betekenis wat oor 'n kort tydsbestek plaasgevind het. Voorbeelde sluit in die ingewikkelde en gedetailleerde rekonstruksies wat uit die dokumentêre bronne oor die

verlating van Kaditshwene of die bewegings van die Ndebele van Mzilikazi in Marico gedurende die *difaqane* gemaak kan word, maar waaroor die argeologiese rekord weinig rep.

- ❖ Soos reeds meermale beklemtoon is, bly die ontginning van elke inligtingsbron binne sy eie dissiplinêre raamwerk 'n voorvereiste vir die suksesvolle integrering van die verskillende stelle gegewens. Ten opsigte van die rekonstruksie van die leefwyse van die Latere Ystertydperkbewoners het dit geblyk dat die argeologie soms as kontrolemeganisme vir die getuienis van die opgetekende mondelinge oorleweringe en die geskrewe bronne kan dien. Die gebrek aan argeologiese reste van koperbewerking by Kaditshwene het byvoorbeeld 'n verklaring gebied waarom die Hurutshe versag het om die sendingdirekteur, John Campbell, te wys waar die koperoonde was waar die smeltwerk na bewering gedoen is. Die klein hoeveelheid glaskrale en ander ingevoerde artikels op Kaditshwene en ander Latere Molokoterreine dien ook as bewys dat die handelsnetwerk met die ooskus van minder belang vir die prekoloniale Tswana was as wat uit die dokumentêre bronne afgelei kon word. Selfs die beperkte toetsopgrawings op Kaditshwene het aangetoon dat, anders as wat deur sommige geskiedskrywers beweer word, beeste 'n groter bydrae tot die vleisdieet van die nedersetting se bewoners gelewer het as jag. Insgelyks het die ashoopopgrawing op Kaditshwene aangetoon dat die Hurutshe skape en bokke geslag of aangehou het, terwyl Campbell in sy reisjoernaal slegs na hul beeste verwys het.
- ❖ Die integrering van die verskillende inligtingsbronne het ook verklarings gebied vir veranderingspatrone wat in die argeologiese rekord waargeneem kon word. Daar is aangetoon dat die oorgang van die Vroeë na die Latere Molokofase, en die daarmee gepaardgaande veranderinge in vestigingspatroon, saamgeval het met die einde van die natter en warmer fase gedurende die Klein-Ystyd, asook verhare van 'n groot droogte en afsplinterings en migrasies in die oorleweringe van die Sotho-Tswana. Op grond van die argeologiese en dokumentêre getuienis kon daar ook afdoende bewys word dat die invoering en grootskaalse aanplanting van mielies nie tot die sametrekking van die Tswana in groot nedersettings aan die begin van die negentiende aanleiding gegee het nie, maar dat hierdie woonpatroon vroeër ontwikkel het en aan 'n aantal komplekse faktore toegeskryf kan word.
- ❖ Dit is uit die ondersoek duidelik dat daar ten opsigte van die Latere Ystertydperk in die historiese woongebied van die Tswana sonder twyfel sprake van 'n 'verstrengelde verlede' is, nie alleen vanweë die onderlinge verhouding tussen die verskillende stamme en hul latere kontak met die Kaapkolonie nie, maar ook wat betref die ineenvloeiing van die argeologiese, mondelinge en dokumentêre inligtingsbronne en die metodologie wat deur 'n interdisziplinêre benadering vereis word. Die inligting in die mondelinge oorleweringe is veral van belang in die verkennende fase van die argeologiese ondersoek van 'n gebied waartydens die klem op die samestelling van 'n kultuurchronologie val, wat die etnohistoriese identifisering en koppeling van Latere Ystertydperkterreine insluit. Net so is die inligting in die dokumentêre bronne hoofsaaklik van belang vir die rekonstruksie van die eindfase van die Latere Ystertydperk en die oorgang na die historiese tydvak. Sodra daar verder in die verlede teruggegaan word, word die materiële kultuuroorblyfsels en ander vondste wat deur middel van argeologiese metodes herwin word, al hoe belangriker. Noudat 'n breë kultuurhistoriese raamwerk vir die Latere Ystertydperk in

Suidoos- en Sentraal-Marico saamgestel is, is uitgebreide en gedetailleerde argeologiese ondersoeke en opgrawings noodsaaklik vir die verdere ontsluiting van die latere voor- en vroeë geskiedenis van die streek.